

I.V. Яремчук

КОНЦЕПТУЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ПОЕЗІЇ ФОРУТ ФАРРОХЗАД

Питання теорії і практики аналізу тексту неодноразово ставали об'єктом лінгвістичних студій. Та, незважаючи на наявність великої кількості наукової, навчально-методичної та довідкової літератури, вони привертали і продовжують привертати увагу сучасних мовознавців.

У вивченні тексту можна простежити множинність підходів і напрямів, які доповнюють один одного і сприяють більш повному розкриттю його природи у лінгвістичному аспекті. Складність структурної, семантичної і комунікативної організації тексту, його співвіднесеність як компонента літературно-естетичної комунікації з автором, читачем, зумовленість дійсністю та знаковий характер і спричиняють наявність багатьох підходів до його вивчення. Науковець Л.Г. Бабенко на основі диференціації залежно від аспекту текстової діяльності, яка досліджується, виділила такі основні підходи до вивчення тексту: *лінгвоцентричний* (аспект співвіднесеності «мова – текст»); *текстоцентричний* (текст як автономне структурно-смісловне ціле поза співвіднесеністю з учасниками літературної комунікації), *антропоцентричний* (аспект співвіднесеності «автор – текст – читач») та *когнітивний* (аспект співвіднесеності «автор – текст – позатекстова діяльність») [Бабенко 2008, 15]. Пріоритетними визнаються антропоцентричний та когнітивний підходи [Мазепова 2008, 158].

У лінгвістичній поетиці, як стверджує Н.Е. Сулименко, посилюється інтерес до розмежування і виявлення співвідношення «колективної» та «індивідуально-творчої» мовної свідомості. Усе більше поширюється підхід, згідно з яким успішне моделювання мови можливе лише у більш широкому моделюванні свідомості. З цим підходом пов'язана увага лінгвістів до проблем мовленнєво-мисленнєвої діяльності (С.Д. Кацнельсон, Е.С. Кубрякова, В.А. Звегинцев, В.Н. Сидоров, Г.В. Кол-

шанський та ін.), до проблем мовної особистості (Ю. Караулов) [Караулов 1987], дискутується питання про співвідношення мислення і знання, про відображення картини світу, фонових, ситуативних знань, інформаційного тезауруса, у змісті лінгвістичних одиниць і текстових побудов. Оскільки мову перестали розглядати лише як конструкт, статичну схему, яким вона бачилась у рамках структурального підходу, збільшення уваги до її динаміки призвело до необхідності врахування у наукових побудовах реального суб'єкта мовленнєво-мисленнєвої діяльності – людини з її життєвим досвідом, системою цінностей, комунікативними потребами та сумою знань [Сулименко 1991, 12].

Для лінгвістичної теорії тексту і комунікації антропність проєкції світу є у діалогічній єдності загального та індивідуального. Створюючи текст, адресант вступає у діалогічні відносини не лише з адресатом, а й зі світом речей, так би мовити, «олюднюючи» його, а також із попереднім людським досвідом, у тому числі й текстово-комунікативним, і з наступними текстами [Селиванова 2004, 18]. Модель світу є результатом суб'єктивного (авторського) сприйняття дійсності, яке впорядковане й образно реалізоване в художньому творі [Ліванко 2007, 228].

Будь-який текст, і художній зокрема, є, по-перше, самодостатнім об'єктом, об'єктом матеріальної культури, по-друге, він пов'язаний з особистістю свого творця, з часом і місцем написання, з конкретною ситуацією [Бабенко 2008, 30–31].

Поетія створює наукову картину світу, яка є проєкцією наукової парадигми на світ здорового глузду за допомогою метафори [Никитина 1987]. Основою структурування моделі світу є поетична мова, оскільки вона дає імена об'єктам навколишнього світу і має фундаментальну властивість виражати динамічні відношення, у які вступають об'єкти [Анисимов 1991, 9]. При описі

співвіднесеності мовних виразів із поза-мовними об'єктами необхідно враховувати, що референти мовних одиниць можуть фіксуватись у різних фрагментах позамовної дійсності. Вони можуть належати не лише реальному світові, а й світові художнього твору. Вигадана дійсність художнього твору зазвичай подається як реальна, із використанням тих самих мовних засобів, що й при описі реального світу [Шмелев 1988, 64].

Змістово-концептуальна інформація художнього тексту, на думку науковця І.Р. Гальперіна, повідомляє читачу індивідуальне авторське розуміння відношень між явищами, описаними засобами змістово-фактуальної інформації, розуміння їхніх причинно-наслідкових зв'язків, їхньої значимості у соціальному, економічному, політичному та культурному житті народу, включаючи відносини між окремими індивідами, їхню складну психологічну та естетико-пізнавальну взаємодію [Гальперин 1981, 28].

Вивченню природи концепту, його сутності, відмінності від суміжних понять у сучасній лінгвістиці присвячено багато праць. Науковець О. Селіванова виділяє такі підходи до визначення поняття концепту:

а) системно-мовний підхід, сутність якого полягає в осмисленні концепту у єдності його системно-мовних вимірів за осями синтагматики, парадигматики та асоціативних зв'язків, що в сукупності дозволяє відтворити типові пропозиції (лінгвістичні моделі ситуації), у центрі яких стоїть цей концепт;

б) денотативний підхід передбачає посилену увагу до опису позамовного кореляту пропозиції – ситуації укладання переліку таких корелятивів пропозицій, які дозволяють коректне використання концепту;

в) при сигніфікативному підході концепт осмислюється через аналіз його сигніфікативного поля; варіаціями сигніфікативного підходу є наївно-мовний, лінгво-енциклопедичний, лінгвоміфопоетичний тощо [Селіванова 2006, 465–466].

Ці теорії розкривають здатність концепту виступати маркером етнічної мовної картини світу, причому мовні парадигми вбирають культурологічні та виступають єдністю світських та релігійних, профанних і міфопоетичних смислів, що дає підстави іменувати концепт феноменом не

лише мовно-культурного, а й культурно-семіотичного плану, оскільки концепт здатен відображати і “мовчазні смисли” культурних даностей найширшого кола семіотичних систем, основною з яких є мовна [Слухай 2002, 468]. Концепт є фрагментом знання, досвіду особистості, частиною її концептуальної системи, тобто системи знань, способів їхньої обробки, переробки й використання [Мазєпова 2008, 8].

Ступінь адекватності розуміння тексту читачем, на думку науковця Л.В. Поповської (Лисоченко), залежить від ступеня збігу (відповідності) “смилових сфер” або картин світу письменника, який синтезував мовні форми з їхніми значеннями і функціями у ціле, що називається текстом, і читача, який проаналізував і знову синтезував ці ж мовні форми з їхніми значеннями і функціями за допомогою власної свідомості як інструмента аналізу і синтезу [Поповская 2006, 87]. Кожен літературний твір втілює індивідуально-авторський спосіб сприйняття й організації світу – власний варіант концептуалізації світу. Знання автора про світ, які він виражає у художній формі, є системою уявлень, скерованою до адресата. Ступінь відповідності універсальних та індивідуально-авторських знань у художній картині світу може бути різним – від повного збігу до повної невідповідності. З огляду на це концепти художнього світу важко чітко визначити та описати, бо концептосфера художнього тексту може містити багато індивідуальних змістів. Для концептуального аналізу необхідно враховувати той факт, що концепти є багатокомпонентними, вони є полем знань, понять, асоціацій, які мають ядро і периферію [Бабенко 2008, 58].

Концептуальна інформація семантично виводиться з усього тексту як структурно-змістового і комунікативного цілого, для виявлення та інтерпретації концептів художнього твору використовується *концептуальний аналіз*, який є головним методом логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики, що передбачає моделювання та опис концептів та здійснюється із застосуванням методик: дистрибутивного, компонентного, контекстуального, інтерпретаційного, етимологічного, зіставного та ін. видів аналізу, асоціативного експерименту [Селіванова 2006, 261].

Незважаючи на те, що семантичний аналіз окремого слова має спільне з його концептуальним аналізом, їхні кінцеві цілі нетотожні. Семантичний аналіз скерований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних та конотативних значень, які її реалізують. Концептуальний аналіз постає як пошук тих загальних концептів, які підведені під один знак і визначають буття знака як відомої когнітивної структури. Семантичний аналіз пов'язаний із поясненням слова, концептуальний аналіз іде до знань про світ [Кубрякова 1991, 85]. Семантичні описи концептів повинні дати по можливості повне знання про поняття, яке існує у свідомості носіїв культури, – знання, виражене в певних мовних стереотипах, якими можуть бути як і слова, так і словосполучення-фразеологізми [Никитина 1991, 117].

Головними визначальними моментами концептуального аналізу є вибір однієї з позицій антиномій когнітивізму / конекціонізму, модуляризму / холізму. Концептуальний аналіз вважають продовженням семантичного. Дослідниця О.О. Селіванова подає кілька розпізнавальних рис цих двох типів аналізу. Але концептуальний аналіз ґрунтується також на вербалізації певної частини інформації і може представляти конкретні структури знань (образні схеми, картоподібні репрезентації), а семантичний аналіз може мати характер нелінійного моделювання. І головною відмінністю концептуального аналізу від семантичного є напрямок моделювання: від знань до знаків для концептуального і від знака до знань для семантичного аналізу [Селіванова 2006, 262].

Прийоми концептуального аналізу є різними залежно від напрямку чи течії. Виділяють:

- 1) Напрямок логічного аналізу концептів, який існує з 1988 р. у межах ініціативного проекту Російської академії наук під керівництвом Н. Арутюнової;
- 2) Напрямок когнітивної семантики, який описує значення як конвекційний результат категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу й культури і фіксує досвід, знання, відчуття людини, які можуть бути невідповідними дійсному стану справ (Р. Ленекер, Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Ченкі, Ч. Філмор та ін.);

- 3) Прототипна семантика, яка встановлює рубрики досвіду людини і їхні ознаки на підставі мисленнєвих корелятив найкращих представників цих категорій (прототипів), вибір яких пов'язаний з особливостями мислення людини, її досвідом, виробленим шляхом пізнавальної діяльності (Е. Рош, Б. Берлін, П. Кей, Р. Браун, Дж. Тейлор та ін.);
- 4) Польсько-австралійська школа А. Вежбицької, яка для опису концептів застосовує метамову елементарних універсалій людського досвіду – семантичних примітивів та ін. [Селіванова 2006, 262–263].

Поширеним є *пропозиційне* моделювання концептів, яке базується на розробках відмінкової граматики, логічної семантики й семантичного синтаксису, зокрема на реконструкції предикатно-актантних рамок, предикатно-аргументних структур, кореляції синтаксем або предикатних валентностей у позиційних схемах, моделей дії. Пропозицію розглядають як мисленнєвий аналог певної ситуації із притаманними їй семантичними відношеннями, яка характеризується істинністю й несуперечливістю та містить два логічних блоки: об'єктивну семантичну константу – диктум, інтенціонал у сучасній логіці – та об'єктивну змінну – модус, що передає відтінки почуттів і волі, тобто оцінку повідомлення [Селіванова 2006, 256].

Фреймовий підхід до концептуального аналізу є близьким до пропозиційного моделювання, оскільки ядром фрейму обирають пропозиційні структури. Цей підхід перенесено до досліджень штучного інтелекту із соціології Е. Гоффмана американським психологом М. Мінським (1974 р.). Фрейм є структурою репрезентації знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію, про текст, що її описує, та інструкцію з її використання. Цей підхід вважається перспективним у сучасній когнітивній лінгвістиці, оскільки фреймова модель є гнучкою, динамічною, узгодженою із психологічними концепціями пам'яті й експериментальними психофізіологічними даними [Селіванова 2006, 256].

Прототипний підхід описує групу концептів, яка організована навколо прототипу. Сітковий підхід до концептуального

аналізу базується на конекціоністських моделях або репрезентує у концепті мережу зв'язків різних типів інформації (онтологічної, оцінної, емотивної, прагматичної тощо). Перевагою семантичних сіток визначають подання двох типів семантичної репрезентації: ситуаційного (синтагматичного), який проектується на відповідний текст, й енциклопедичного (парадигматичного), який описує іманентні властивості концептів (місце в ієрархії понять, типові ознаки тощо). Сіткові моделі базуються також на пропозиційному моделюванні й концептуальних графах і застосовуються переважно у комп'ютерній лінгвістиці [Селіванова 2006, 264].

Концептуальний аналіз уже застосовувався до східного поетичного тексту – був здійснений дослідницею, канд. філол. н. О.В. Мазеповою на матеріалі віршів С. Сепехрі з використанням методики науковця Л.Г. Бабенко [Мазепова 2008]. В останніх дослідженнях творчості іранської поетеси і режисера, представниці літературної течії «Ше'ре ноу» в Ірані Форуґ Фаррохзад (1935–1967) її поезію аналізують переважно з літературознавчих позицій (праці літературознавчого характеру дослідниці В.Б. Кляшторіної, Х.А. Кулієвої, М.Я. Якучачевої) – найновіша праця вийшла в Ірані у 1383 р., написана доктором Р. Карачі [18]. Використавши методику дослідження Л.Г. Бабенко, нами було проведене дослідження концептуального простору поезій Форуґ Фаррохзад.

За цією методикою за допомогою концептуального аналізу виявляють набір ключових слів тексту, визначають базовий концепт (концепти) цього простору та описують їх. Алгоритм концептуального аналізу, запропонований дослідницею Л.Г. Бабенко, такий:

1. Виділення дотекстових пресупозицій, які є важливими для формування концептуального простору тексту: час його створення, ім'я автора, яке несе певну інформацію про нього, тощо.

2. Аналіз семантики заголовку і його семантичного радіусу в тексті.

3. Проведення психолінгвістичного експерименту з метою виявлення набору ключових слів тексту.

4. Виявлення повторюваних слів, співвідносних парадигматично і синтагматично

но з ключовими словами. Виявлення ключового слова тексту – лексичного репрезентанта текстового концепту.

5. Аналіз лексичного складу тексту з метою виявлення слів однієї тематичної ділянки з різним ступенем експресивності.

6. Опис концептосфери тексту (чи сукупності текстів одного автора), що передбачає узагальнення усіх контекстів, у яких вживаються ключові слова – носії концептуального змісту, – з метою виявлення характерних властивостей концепту: його атрибутів, предикатів, асоціацій, враховуючи образні.

7. Моделювання структури концептосфери – виділення у ній ядра (базової когнітивно-пропозиційної структури), приядерної зони (головних лексичних репрезентацій), ближчої периферії (образних асоціацій) і дальшої периферії (суб'єктно-модальних смислів) [Бабенко 2008, 60–61].

Згадана методика була застосована нами для дослідження концептуального простору поезій Форуґ Фаррохзад. Матеріалом стали зібрання поетичних творів іранської поетеси – اسیر «Полонянка» (1955), دیوار «Стіна» (1956), عصیان «Бунт» (1958), رگید و دلوت «Нове народження» (1963) та збірки “поем і великих поетичних творів вільних форм” ایمان بیوریم به آغاز فصل سرد... «Повіримо у настання холодів...» [19]. Структура концептуальної картини світу у поезіях Ф. Фаррохзад формується сукупністю взаємно пов'язаних концептуальних сфер: концептуальне поле СВІТ ЛЮДИНИ і концептуальне поле ФІЗИЧНИЙ СВІТ. Інтерес до світу людини у всій розмаїтості його буттєвих характеристик виявляється у складній структурі концептуального поля СВІТ ЛЮДИНИ, зміст якого визначається наявністю в ньому семантичних сфер, які відображують основні категоріальні інваріанти, що визначають певний культурно-історичний тип.

Для виявлення цих семантичних сфер при дослідженні структури концептуального поля СВІТ ЛЮДИНИ використовувалася методика, запропонована Д.М. Колісник і представлена науковцем В.Г. Ніконовою: з урахуванням принципу концептуальної супідрядності усередині концептуального поля, що розглядається як клас понять, на гіперо-гіпонімічній основі виділяються підкласи, які включають кластери, що

складаються із груп більш конкретних концептів [Ніконова 2004].

Концептуальне поле СВІТ ЛЮДИНИ в поезіях Ф. Фаррохзад складається із трьох підкласів: людина як феномен, буття людини, діяльність людини. Підклас **людина як феномен** нараховує 31 концепт. Виділяються кластери *людина як фізичний феномен, одяг, стать і родові відносини, людина як духовний феномен*. Підклас **буття людини** включає 25 концептів і поділяється на кластери *стан, простір людського буття і час людського буття*. До підкласу **діяльність людини** входить 12 концептів, розподілених у кластерах *фізичні дії, духовна діяльність, соціальна діяльність*.

Концептуальне поле ФІЗИЧНИЙ СВІТ у віршах іранської поетеси представлений двома підкласами: **природні стихії і явища**, до якого ввійшли 18 концептів у кластерах *стихії, природні явища, фізичні тіла та пори року, та рослинний і тваринний світ* із 6 концептами, розподіленими у кластери *рослини і тварини*.

Аналіз поетичних контекстів, у яких виявлялись індивідуальні уявлення поетеси, дозволив їх узагальнювати і представляти концепти у вигляді полів, ядром яких є узагальнена когнітивно-пропозиційна структура. Приядерні зони становили вербалізовані когніції – основні лексичні репрезентації когнітивно-пропозиційних структур, ближчі периферії – суб'єктивно-модальні смисли.

Отже, в літературно-художньому творі здійснюється естетична концептуалізація світу, яка проявляється у тому, що автор як творча особистість разом із загальноприйнятими знаннями привносить до уявлень про світ свої власні, індивідуальні знання. Аспекти концептуалізації зумовлені об'єктивними законами світобудови та оцінною позицією автора, його ставленням до фактів дійсності. Концептуальний аналіз дозволяє описувати індивідуально-авторську картину світу. Особливо перспективним є застосування методик до східного поетичного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

Анисимов А. **Компьютерная лингвистика для всех: Мифы. Алгоритмы. Язык.** Київ, 1991.

Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. **Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум.** 5-е изд. Москва, 2008.

Гальперин И.Р. **Текст как объект лингвистического исследования.** Москва, 1981.

Караулов Ю.Н. **Русский язык и языковая личность.** Москва, 1987.

Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память // **Логический анализ языка. Культурные концепты.** Москва, 1991.

Лівенко І. **Модель світу та форми її художнього вираження в поезії Юрія Транавського: Монографія.** Дніпропетровськ, 2007.

Мазепова О.В. Застосування концептуального аналізу у процесі вивчення східного поетичного тексту // **Вісник Львівського національного університету.** Серія філологічна. Вип. 45. Львів, 2008.

Мазепова О.В. **Лінгвістичні особливості ідіостилю Сохраба Сепехрі: Автореф. дис.** Київ, 2008.

Никитина С.Е. О концептуальном анализе в народной культуре // **Логический анализ языка. Культурные концепты.** Москва, 1991.

Никитина С.Е. **Семантический анализ языка науки.** Москва, 1987.

Ніконова В.Г. Концептуальне поле СВІТ ЛЮДИНИ у трагедіях Шекспіра // **Мова і культура** (Науковий щорічний журнал). Київ, 2004. Вип. 7. Т. IV. Ч. 2. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту.

Поповская (Лисоченко) Л.В. **Лингвистический анализ художественного текста в вузе.** Ростов-на-Дону, 2006.

Селиванова Е.А. **Основы лингвистической теории текста и коммуникации.** Киев, 2004.

Селиванова О. **Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.** Київ, 2006.

Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену // **Мовні і концептуальні картини світу**. Зб. наук. праць. Київ, 2002.

Сулименко Н.Е. Фрагмент тезауруса и тематическая сетка текста // **Лексическая семантика**. Сборник научных трудов. Свердловск, 1991.

Шмелев А.Д. Проблема выбора релевантного денотативного пространства и типы миропорождающих операторов // **Референция и проблемы текстообразования**. Москва, 1988.

کراچی روح انگیز. فروغ فراخ زاد / روحانگیز کراچی. - شیراز: داستان سرا، 1383

مجمعه اشعار: فروغ فرخزاد. - تهران: شادان، 1383